

A vörösbegy és az ökörsem a néphagyományban

A vörösbegy (*Erithacus rubecula*) mindössze 14 cm, az ökörsem (*Troglodytes troglodytes*) 9 cm, Európa legkisebb madara. Ennek ellenére az apró énekesmadarak közül viszonylag jól számon vannak tartva az európai népek állatismeretében, az angol hagyományban különösen jelentősek. Még egyes tulajdonságaik eredetét magyarázó, alább említendő mesék főszereplőiként is megjelennek. A *vörösbegy* és *ökörsem* elnevezéseket, illetve e madarak egyéb neveit Kiss Jenő tárgyalta (1984: 279, 253–255). Az *ökörsem* elnevezés onnan ered, hogy e madárka akkora csak, mint az ökör szemé, és alakja hasonlít is hozzá. A *vörösbegy* nevét narancsvörös mellének köszönheti. Az ökörsem megnevezése néhány nyelvjárásban kicsinyítő-becéző képzővel szokásos (*ökörsemke*, *ökörsemecske*, ÚMTsz. 4: 232). A moldvai magyarban a neve *bikaszem* és *fateű* (MMTnySz. I/1: 93, I/1: 249, II: 274).

Az ökörsem állandó madár ugyan, de télen kóborol. A vörösbegy vonuló madár, de ritkábban télen is, főleg enyhébb teleken megjelenhet. Mindkét madár elsősorban rovarévo, a bokros helyeket különösen kedvelik, a síkvidéktől a hegyekig mindenütt előfordulnak. A vörösbegy táplálékát keresve jellegzetesen bókoltat, hajlong. Énekük is jellegzetes.

Babus Jolán Lónyáról (egykor Bereg vármegye) jegyezte fel a következőket. „Az erdőn, kertben élő kis *ökörsem*ről érdekes történeteket tudnak: Egyszer a madarak azon versengtek, hogy ki legyen közöttük a király. Megállapodtak abban, hogy az lesz a királyuk, aki legmagasabbra tud repülni. Verseny előtt az ökörsem észrevétlenül felült a sas hátára, s mikor az már nem bírt magasabbra szállni, az ökörsem felrepült a hátáról magasra. Így ő lett a győztes, s azóta a madarak királya” (1976: 130–1).

Az ökörsemről ez a történet Európában a középkortól jól ismert (Hoffmann-Krayer 1941: 881, 883), s közölte már – többek között – Miskolczi Gáspár is (1983: 277), valamint felső-szigetközi gyűjtésében Kovács Antal is. Itt az ökörsem elnevezése *kirámadár*, *királmadár*, s olykor vele egy kategóriába sorolják a királykát (*Regulus regulus*) is. A történet helyi változata a következő. „Azír királmadár, mer amikor a madarak versenyt vittak, hogy ki tud magasabbra röpködni, mer hogy az lesz a madarak királya, akkor az ökörsem eebűtt a sasnak szárnya alája és amikor a sas már elfáradt, azt hitte, hogy ő röpkött legmagasabbra és nyert, akkor az ökörsem hirtelen fűvágott még föjjebb és ű lett a királ. A sas igen megharagudott rá meg a többi madár is, üldözni kezdtek, s az ökörsem bebűjt egy egirlikba. Azt mondták a bagúnak, hogy vigyázzon rá. A bagú elálmosodott és azt találta ki, hogy csak az egyik szemével níz. A másikat becsukja. De egyszer az egyiket becsukta, a másikat elfelejtette kinyitni, így az ökörsem megszökött. Azóta is lenn bűjki a földön és el akar tűnni mindig, ha madarat lát” (Kovács 1986: 155, 1987: 80). A mesét, nyugat-európai variánsait pszichoanalitikus homológiákkal elemezte Róheim Géza, akinél a megfeleltetések: a repülés coitus, a sas az emberi test, az ökörsem penis (1930: 325–6).

A Felső-Szigetközben *barnabögvyike* vagy *rozsdásbögvy* ‘vörösbegy’ (Kovács 1986: 146, 1987: 71). A szintén igényes etnozoológiai gyűjtést végző Gub Jenő közlése szerint a Sóvidéken *kopottmadár*, *útszéji magevő*, *veresbegy* ‘vörösbegy’. „Hasznos, jóféle kicsi madár, őszön émejen, tavaszon visszajő, kötözik” (Gub 1996: 64). Ugyanitt az ökörsemet is jól ismerik: „Fájjin kicsi virgoncmadár, úgy szökdösik a bokrok között, hogy alig lehet látni” (Gub 1996: 71).

Kovács Antal megjegyezte ezt is: „Elmondták, hogy ha az ökörsem bejön a házak közé, akkor rövidesen nagy hideg lesz” (1986: 155). Sinkovits Ferenc bácskai gyűjtésében kétféleképpen emlékezett meg az ökörsemről: „Ha télen jelenik meg, enyhébb napok következnek. – Ha nyáron jelenik meg, hűvösebb napok következnek” (1997: 60). A népi időjósítás nagy szakértője, Fehér Jenő a következőt közölte: „A vörösbegyéről az a népi hiedelem, ha magasan repül és közben sokat énekel, szép idő lesz” (1943: 52).

E. C. Brewer (1810–1897) sok kiadást megért angol filológiai és művelődéstörténeti kislexikonában a vörösbegyéről (*Robin Redbreast*) az áll, hogy az angol hagyomány szerint Jézusnak a Kálváriára vezető útján koronája töviseit csipegette ki, és Jézus vére színezte vörösre a begyét. Ez a hagyomány, melynek egy másik változata szerint a vörösbegy a kereszten Jézus töviseit csipegette ki, s ezért vére vörösre színezte a madár begyét, több európai nép folklórijából ismert (Hoffmann-Krayer 1936: 836).

Egy másik hagyomány szerint a vörösbegy a holtakat levéllel fedi be (1981: 955). Ugyancsak több európai népnek a Bibliát átfogalmazó folklórijából (például finn, lív, lett, litván, flamand és angol változatokból, Voigt, szerk., 1972: 271) ismert a következő, Jézus töviseinek kicsipegetését másképpen elbeszélő történet, amelynek lett változatának címe „Miért piros a vörösbegy fejcskéje és melle?”.

„Egyszer a kis Jézus édesanyjával, Szűz Máriával kiment fűvet szedni. Szűk hegyi ösvényen mentek. Az ösvény egyik oldalán meredek szakadék volt, a másikon sziklafal és tövises bozót húzódott. A gyermek lábacskájába tövis fúródott, úgyhogy nem bírt tovább menni.

Édesanyja leült egy köre, és megpróbálta a tövist kihúzni, de nem tudta, és a gyermek fájalmában sírt. Az édesanya sajnálta fiacskáját, és nagy könnyek hullottak szeméből. Egy kis madár, amely éppen ott szállt le egy bokorra, látta mindezt. Odaröppent, kedvesen csicssergett, nézte a bánatos anya szemét, és nézegette a gyermeket. A kis Jézus, amint a madárkát megpillantotta, felkacagott, és azt mondta:

– Ne sírj, anyácskám, a madárka segít rajtunk!

A madárka pedig mintha megértette volna a kicsi hívását, gyorsan ott termett, és a csőröcskéjével kihúzta a töskét. Közben Jézus lábacskájából két picinyke vércsepp hullott: az egyik a madárka fejére, a másik a mellére csöppent. A kis Jézusnak igen tetszett az így megszínesedett madárka, és így szólt:

– Kedves madárka, annak emlékére, hogy rajtam segítettél, te és utódaid mindig viseljétek ezeket a kis piros jeleket.

Így hát minden vörösbegy megszínesedett.” (Voigt, szerk., 1972: 74–75)

Miként a neves etnológus, Edmund Leach közölte Ralph Bulmerrel, új-zélandi kollégájával (1970: 1082), létezik olyan angol néphagyomány is, mely szerint a vörösbegy a Mindenható Isten kakasa, az ökörsem a tyúkjá (“the Robin Redbreast and the Wren are God Almighty’s Cock and Hen”). Az angolok egyébként becézett, nemenként eltérő keresztnévvel kedveskednek mindkét madárnak. *Jenny Wren* az ökörsem, *Robin Redbreast* pedig a vörösbegy. A *Jenny* kevésbé expliciten utal az illető madárfajra, mint a *Robin*. A *Robin* a *Robert* becézése, s lehet férfi és érdekes módon női keresztnév is. A francia néphagyományban is az ökörsem (*le troglodyte*) megnevezhető keresztnévvel is: *Bertrand* vagy *Robert* (Lévi-Strauss 1962: 266). A keresztnévből származó madárnevek egy archaikus gondolkodásmód (a madár a társadalom tagja, a madár családtag) képviselőinek is tekinthetők (Kicsi 2018).

Philippa Waring a vörösbegyre vonatkozó kivételesen gazdag angol néphitét ismertette többek között azt közölte, hogy megölése a kéz bénulását okozza, vagy a gazdának véres tejet ad a tehene (1986: 191; a véres tej mint büntetés motívumát német nyelvtel-

rületről Hoffmann-Krayer is említette, 1936: 835). Waring az ökörszemről azt írta, hogy egy régi hiedelem szerint tollai megvédenek a vízbefúlástól, ezért tengerészeknek és halászoknak gyűjtötték, árulták. Ezt a hiedelmet az váltotta fel, hogy megölése szerencsétlenséget okoz (1986: 261).

Az ökörszem különösen Walesben számított kitüntetett madárnak. Róheim Géza a bűnbak néprajzának elemzésekor megemlítette, hogy Walesben tilos a vörösbegy és az ökörszem megölése, és aki mégis így tesz, annak a néphit szerint leég a háza (“a robin and a wren must never be killed”, and “if you kill a wren your house will be burned down”, 1930: 324). Róheim mindezt egyes állatok időszakos irtásának kapcsán említette meg, külön elemezte az ökörszem irtását (1930: 322–7). A Waleshez néprajzilag is viszonylag közel álló Man szigetén volt szokásban karácsony előestéjén vagy reggelén az egyébként becsben tartott ökörszemre vadászni, a madarat megkövezni. Man szigetének lakói szerint az ökörszem tolla megvéd a hajótöréstől, s ezért a megkövezett ökörszemek tollait árulták is (1930: 322–3). Az ökörszemről (*Wren*) Brewer említett könyvében az áll, hogy az „ökörszemező napon” (*Wrenning Day* vagy *Saint Stephen's Day*, azaz István-nap, december 26.) a falusiak halálra kövezik, mégpedig Szent István, az első keresztény vértanú emlékére, akit megköveztek (Brewer 1981: 1205).

Míg a magyarban az ökörszemének mérete, a nyugati rétorománban a hüvelyknyi méret lett az ökörszem elnevezésének alapja. Ebben az újlatin nyelvjáráscsoportban az olasz *scricciolo* megfelelője *poliș* ‘ökörszem’, ami a latin *pollex* ‘hüvelyk’ folytatása (Redfern 1971: 69).

Végezetül különlegességgéppen megemlíthető, hogy az ökörszem Európában többféle gyógyszer alapanyaga volt (Hoffmann-Krayer 1941: 883). Így előfordul két XVII. századi magyar kézíratos orvosló receptben is: amelyik asszonyinak elvész a teje, tollaitól megtisztított és megszáritott ökörszemet borban kell meginnia (Hoffmann, szerk., 1989: 455, M104. § és 1989: 465, N107. §).

IRODALOM

- Babus Jolán: Néprajzi tanulmányok a beregi Tiszahátról. Nyíregyháza 1976. (A Jósza András Múzeum Kiadványai 6.)
- Brewer, Ebenezer Cobham: Dictionary of Phrase and Fable. Ed. by Ivor H. Evans. New York: Harper & Row 1981.
- Bulmer, Ralph: “Which came the first, the chicken or the egg-head?” In: Jean Pouillon & Pierre Maranda, eds.: Échanges et communications. Mélanges offerts à Claude Lévi-Strauss à l’occasion de son 60ème anniversaire. The Hague and Paris: Mouton 1970: 1069–91.
- Fehér Jenő: Időjós állatok és növények. Bp.: Athenaeum 1943.
- Gub Jenő: Erdő-mező állatai a Sövidéken. Korond: Firtos Művelődési Egylet 1996.
- Hoffmann Gizella, szerk.: Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Bp.: MTA Irodalomtudományi Intézete 1989.
- Hoffmann-Krayer, Eduard: “Rotkehlehen.” In: Hanns Bächtold-Stäubli & Eduard Hoffmann-Krayer, hrsg.: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Band 7: Pflügen–Signatur. Berlin & Leipzig: de Gruyter, Guttentag, Reimer, Trübner, Veit 1936: 835–7.
- : “Zaunkönig.” In: Hanns Bächtold-Stäubli & Eduard Hoffmann-Krayer, hrsg.: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Band 9: Waage–Zypresse. Nachträge. Berlin & Leipzig: de Gruyter, Guttentag, Reimer, Trübner, Veit 1941: 881–4.
- Kicsi Sándor András: „Keresztnévből származó madárnevek és a rejtett hangutánzás.” Magyar Nyelv 114(2018)2: 208–215.
- Kiss Jenő: Magyar madárnevek. (Az európai madarak elnevezései.) Bp.: Akadémiai 1984.

- Kovács Antal: „Népi állatnevek a Felső-Szigetköz falvaiban. Népi madárnevek.” In: Geccsényi Lajos et al., szerk.: Honismereti tanulmányok Győr–Sopron megyéből I. Győr: Hazafias Népfront 1986: 143–164.
- Kovács Antal: „Járok-kelek gyöngyharmaton...” Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében. Mosonmagyaróvár: Hazafias Népfront városi bizottsága – Mosonmagyaróvári Múzeumbarátok Egylete 1987.
- Lévi-Strauss, Claude: *La Pensée sauvage*. Paris: Plon 1962.
- Miskolczi Gáspár: *Egy jeles Vad-Kert, Avagy az Oktalan Állatoknak (...) Históriaja (Lőtse, 1702)*. Szerk. Stirling János. Bp.: Magvető 1983.
- MMTnySz. Péntek János, szerk. *A moldvai magyar tájnyelv szótára I/1. A–K. 2016. I/2. L–Zs. 2017. II. Közmagyar – moldvai magyar rész A–Zs. 2018.* Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Redfern, James: *A Lexical Study of Raeto-Romance and Contiguous Italian Dialect Areas*. The Hague & Paris: Mouton 1971.
- Róheim Géza: *Animism, Magic and the Divine King*. London: Routledge & Kegan Paul 1930.
- Sinkovits Ferenc: *Bácskai magyar időjósítás. Csantavér népi meteorológiája*. Újvidék: Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság 1997.
- ÚMTsz. B. Lőrinczy Éva, szerk.: *Új magyar tájszótár*. Bp.: Akadémiai 1: A–D 1979, 2: E–J 1988, 3: K–M 1992, 4: N–S 2002, 5: Sz–Zs 2010.
- Voigt Vilmos, szerk.: *A Laima és a két anya. Lett népmesék*. Fordította Brodszky Erzsébet. Bp.: Európa 1972.
- Waring, Philippa: *The Dictionary of Omens & Superstitions*. Secaucus, N. J.: Chartwell 1986.

